

بررسی تطبیقی جایگاه زن از دید امام خمینی^(ره) در ادبیات نمایشی مقاومت

سیدمیثم مطهری^۱، مهدی حامد سقاییان^۲، سکینه سعادت حسینیان^۳

چکیده

اعتلای جایگاه زنان، در جامعه اسلامی، از دغدغه‌های اساسی امام خمینی^(ره) در مصاحبه‌ها و سخنرانی‌هایشان است. ایشان بارها به اهمیت و تأثیرگذاری زنان در نهضت اسلامی و همچنین نقش سازنده زنان در پیشرفت عرصه‌های مختلف کشور اذعان می‌نمایند. از نظر امام، زنان در پیروزی انقلاب سهمی مساوی و در بعضی موارد بیش از مردان داشته‌اند. ادبیات نمایشی دفاع مقدس جریانی است که اصلی‌ترین داعیه آن انعکاس واقعه تاریخی جنگ تحمیلی است. یکی از راه‌های سنجش میزان مناسبت و هماهنگی تولیدات ادبیات نمایشی دفاع مقدس با واقعه تاریخی جنگ، تطابق آثار تولیدشده با آرای امام خمینی^(ره) به‌عنوان قطب این واقعه است. روش تحقیق تطبیقی است. جامعه آماری پژوهش حاضر نیز کلیه نمایشنامه‌های چاپ‌شده دفاع مقدس، از سال ۱۳۵۹ تا ۱۳۸۸، را دربرمی‌گیرد. نمونه‌های آماری از میان ۱۲۰ نمایشنامه، شامل آثار نویسندگان زن و مرد، انتخاب شده‌اند. در این پژوهش، مقایسه حضور زنان در آثار با تفکر امام خمینی^(ره)، ملاک هماهنگی با واقعه جنگ تحمیلی قرار گرفته است. بنابراین، ابتدا میزان مشارکت زنان نسبت به مردان در عرصه تولید (به‌عنوان نویسنده) و همچنین در متن نمایشنامه‌های دفاع مقدس محاسبه شده و سپس آمار حضور زنان در تطابق با بیانات در مجموعه ۲۲ جلد صحیفه امام قرار گرفته است. یافته‌ها نشان داد که زنان از جایگاه تاریخی مورد نظر امام در جریان هنری مذکور برخوردار نبوده‌اند.

کلیدواژه‌ها

ادبیات نمایشی دفاع مقدس، بیانات امام خمینی^(ره)، تصویر زن، جنگ تحمیلی، نقش زنان.

مقدمه

تولید ادبیات نمایشی دفاع مقدس مستلزم آغاز حرکتی پژوهشی در واقعه جنگ تحمیلی ایران است.

۱. دانشجوی دکتری رشته مطالعات تئاتر، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

maysammotahari@ut.ac.ir

saghayan2002@yahoo.com

s.saadat1392@yahoo.com

۲. استادیار گروه کارگردانی، دانشگاه تربیت مدرس

۳. کارشناس سینما و تئاتر

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۵/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۸/۳

به عبارت دیگر، هر متنی که در این زمینه تولید شود، باید در درجه اول خود را قائل به پژوهشگری و مطالعه در منابع اصلی دفاع مقدس بداند. بنابراین، رهنمودهای امام خمینی^(ع)، به‌عنوان رهبر و تأثیرگذارترین عامل در جنگ تحمیلی، باید از مبانی اصلی کار نویسندگان نمایشنامه‌های دفاع مقدس قرار گرفته باشد. جایگاه زن و انعکاس تصویر او از دغدغه‌های اصلی امام خمینی^(ع) بوده و ایشان در جای‌جای صحیفه‌ی خود به تبیین نقش زن در جامعه اسلامی می‌پردازند.

نقش زنان در عالم از ویژگی‌های خاصی برخوردار است. صلاح و فساد یک جامعه از صلاح و فساد زنان در آن جامعه سرچشمه می‌گیرد. زن یکتاموجودی است که می‌تواند از دامن خود افرادی به جامعه تحویل دهد که از برکاتشان یک جامعه، بلکه جامعه‌ها، به استقامت و ارزش‌های والای انسانی کشیده شوند [۳۳، ج ۱۶، ص ۱۹۲].

زن‌ها در حکومت اسلامی آزادند. حقوق آن‌ها مثل حقوق مردهاست. اسلام زن را از قید اسارت مرد بیرون آورده و آن‌ها را هم‌ردیف مردها قرار داده است [۳۳، ج ۵، ص ۷۰].

بنابراین، زن از دید امام موجودی زنده و مهم در بطن انقلاب و نه موجودی حاشیه‌نشین، کم‌تأثیر، و ضعیف است. اما تصویر زن و جایگاه او، آن‌گونه که در ادبیات نمایشی دفاع مقدس منعکس شده، گاه‌وبیگاه، مورد نقد و چالش قرار گرفته است.

مبانی نظری

امام خمینی^(ع) نسبت حضور زنان به مردان در جامعه را «مساوی» و حتی، در برخی موارد، «به نفع» زنان دانسته و این نسبت را حقی برای زنان می‌داند که متأثر از ظلمی است که به این گروه از جامعه در زمان حکومت‌های قبلی شده است.

مع‌الاسف، زن را به صورت یک لعبه درآوردند این پدر و پسر؛ خصوصاً این پسر. آن‌قدر جنایات که به زنان کردند به مردان نکردند [۳۳، ج ۷، ص ۳۳۹].

از نظر ایشان هدف سیستم‌های عروسک‌سازی از زن آن است که جلوی تأثیر زنان در جامعه گرفته شود.

این‌ها می‌خواستند زن را وسیله قرار دهند از برای اینکه سرگرمی حاصل بشود برای جوان‌ها و در کارهای اساسی اصلاً وارد نشوند [۳۳، ج ۱۳، ص ۱۹۱].

امام این شکل را باقی‌مانده و مستقیماً تحت برنامه و سیاست شاهان، به‌خصوص شاهان پهلوی، می‌داند.

به قول شاه، زن خوب است فریبا باشد [۳۳، ج ۵، ص ۲۱۷].

این شاه است که زن‌ها را عروسک می‌خواهد بار بیاورد [۳۳، ج ۳، ص ۴۷۲].

واضح است که نتایج چنین وضعی مستقیماً بر سطح کمی مشارکت زنان در جامعه تأثیر منفی می‌گذارد. امام خمینی^(ع) ضمن ابراز امیدواری از روزی که ناروایی‌هایی که در حق این‌گونه زنان شده است جبران شود، فرموده‌اند:

زنانی هستند که شرایط بد محیط و اجتماع سابق آنان را از محیط سالم دور نموده است. امیدوارم که با تغییر محیط اجتماعی ایران تمام ناروایی‌هایی که معلول آن محیط بود از بین برود [۳۳، ج ۶، ص ۳۸۱].

اما در حکومت اسلامی، زنان، مساوی با مردان، در کارهای اساسی فعالیت می‌کنند و مسئولیت‌های زیادی بر دوش می‌گیرند.

اسلام زن را تا حدی ارتقا می‌دهد که او بتواند مقام انسانی خود را در جامعه بازابد و از حد شیء بیرون بیاید و با چنین رشدی در ساختمان حکومت اسلامی مسئولیت‌هایی بر عهده بگیرد [۳۳، ج ۴، ص ۴۳۶].

ایشان در عین حالی که «موقعیت یک انسان صحیح و یک شخصیت آزاد» [۳۳، ج ۵، ص ۴۸۵] را برای زنان متصورند، حضور زنان در کنار مردان در سازندگی کشور را با یک نسبت یک‌به‌یک بیان می‌کنند.

شما باید بسازید مملکت را. همه ملت ایران، چه بانوان و چه مردان، باید این خرابه‌ای که برای ما گذاشته‌اند بسازند. با دست مرد تنها نمی‌شود. مرد و زن باید باهم این خرابه را بسازند [۳۳، ج ۶، ص ۳۰۱].

نگاه امام به کمیت حضور زن، گذشته از تساوی فعالیت‌های مردان، در اکثر موارد، به نفع زنان است. ایشان زنان را پیشگام جامعه دانسته و تحقق آن را اصل آسیب‌نزدیدن نظام اجتماعی می‌دانند.

من در جامعه زن‌ها یک جور تحول عجیبی می‌بینم که بیشتر از تحولی است که در مردها پیدا شده، و آن قدری که این جامعه محترم به اسلام خدمت کردند در این زمان، بیشتر از آن مقداری است که مردها خدمت کردند [۳۳، ج ۱۱، ص ۵۰۹].

از نظر وی، یکی از وجوه مهم افتراق بین نظام اسلامی و پهلوی، همین تحول در کمیت حضور زنان در جامعه است.

از این تحول بهتر چه؟ اگر در رژیم سابق بود، نه این اجتماعات بانوان بود و نه این فعالیت همه‌جانبه آن‌ها [۳۳، ج ۱۴، ص ۱۹۷].

امام ارزش خدمات زنان را هم بالاتر از مردان می‌برد.

زن‌ها پیش قدم بودند، بلکه فعالیت زن‌ها در این باب ارزشش بیشتر از فعالیت مردها بود [۳۳، ج ۱۰، ص ۱۸۴].

زیرا تأثیر این کمیت بالای حضور به مردان هم تسری پیدا می‌کند.

شما بانوان هستید که علاوه بر آنکه خودتان فعالیت می‌کنید، فعالیت را در مردها مضاعف می‌کنید [۳۳، ج ۱۹، ص ۱۸۳].

نگاه امام به کمیت حضور زنان نه تنها در زمان انقلاب، که در زمان جنگ هم نسبت به مردان مساوی و حتی به نفع زنان است.

ما دیدیم که زن‌ها، بانوان محترمانه، همدوش مردان، بلکه جلو مردان، در صف قتال ایستاده‌اند [۳۳، ج ۶، ص ۳۰۰].

پیشینه تحقیق

براساس پژوهش «بررسی مقالات تئاتر دفاع مقدس از نظر فائلیت به سند» [۷۵]، از پیروزی انقلاب تا پایان سال ۱۳۸۸، در هیچ پژوهشی به مسئله انعکاس دیدگاه‌های امام در ادبیات نمایشی دفاع مقدس توجه نشده است. پژوهش‌های گذشته با تأکید بر مبانی نظری دیگر به بررسی موضوع پرداخته‌اند که همگی، بدون استثنا، از جایگاه ضعیف و حاشیه‌ای زن در این آثار انتقاد کرده‌اند. اما در این ۳۰ سال، ۲ مقاله و ۶ پایان‌نامه به موضوع زن و تبیین رابطه زن و مرد در این زمینه پرداخته‌اند. این نتیجه براساس بررسی آماری بهناز معزی [۷۷]، پژوهش‌های عاطفه حسینی [۲۶]، و آسیه مبین [۶۶] تأیید شده است.

پیرحیاتی بر این باور است که «زن در این ادبیات نمایشی نتوانسته است نقشی هم‌شأن با ارزش‌های واقعی‌اش داشته باشد و حتی بعضاً حضوری تزئینی دارد» [۱۵]. سرلک [۳۹] هم به تأیید نظر پیرحیاتی پرداخته است. حسینی لبقوان [۲۴]، معزی [۷۶]، و حسن‌زاده [۲۳] هر یک در پایان‌نامه‌های خود نتایج مشابهی را ارائه کرده‌اند. نظر حسن‌زاده و معزی از دید این پژوهش پیشگام‌تر و تأمل‌برانگیزتر از دیگران است. اما اساس قراردادن آرای امام، به‌مثابه یک پایه استدلالی قوی برای پژوهش حاضر، می‌تواند علاوه بر آگاهی‌بخشی از چند و چون و چرایی چنین وضعیتی، موجب تدوین اصول مسلط بر ساختار حاکم ادبیات نمایشی دفاع مقدس گردد. همچنین، بدین‌وسیله می‌توان از سطح پژوهش‌های گذشته چندین گام به جلو برداشت و افق آینده تصویر زن در ادبیات نمایشی دفاع مقدس را با ارائه راهکارها و پیشنهادهایی روشن کرد.

روش تحقیق

در این پژوهش، از روش تطبیقی استفاده شده است که بر طبق تعریف: به مقایسه، تطبیق، وجوه اشتراک، و اختلاف دو جریان برای تبیین رابطه و میزان همپوشانی و تأثیر و تأثر مسائل از یکدیگر می‌پردازد. جامعه آماری این تحقیق کلیه آثار نویسندگان زن و مرد در نمایشنامه‌های دفاع مقدس، از ابتدا تا سال ۱۳۸۸، بوده است. نمونه‌های آماری از میان ۱۲۰ نمایشنامه، شامل آثار نویسندگان زن و مرد، انتخاب شده‌اند. اتخاذ رویکرد آماری و تأکید بر جنبه‌های کمی به‌عنوان یکی از روش‌های اصلی علمی تحقیق و پژوهش و به‌عنوان مبنای تصمیم‌گیری‌ها در جوامع معاصر، حائز اهمیت است. از آنجا که فهرست کامل اعضای جامعه آماری تحقیق به‌عنوان چارچوب نمونه‌گیری موجود است، با تقسیم جمعیت به چند زیرگروه عمده، از روش «تمام‌شماری» استفاده شده است. در پایان هر بررسی، با تطابق آرای امام و نتایج بررسی‌ها، به ارزیابی جایگاه زن در ادبیات نمایشی دفاع مقدس، بر حسب جنسیت نویسندگان، پرداخته می‌شود.

یافته‌های تحقیق

۱. بررسی آثار نویسندگان زن

امام می‌فرماید: «کوشش کنید در حفظ همهٔ حیثیت‌هایی که حیثیت بزرگ زن است» [۳۳]، ج ۱۹، ص ۸۴. این مسئولیت در درجهٔ اول بر زنان است تا از اجحاف در حق خود جلوگیری نمایند. کل آثاری که زنان از انقلاب تا سال ۱۳۸۷ در دفاع مقدس به چاپ رسانده‌اند از چهار اثر تجاوز نمی‌کند. در جدول ۱، نام آثار و تعداد شخصیت‌های هر اثر مشخص است.

جدول ۱. نمایشنامه‌های نویسندگان زن با پراکندگی جنسی شخصیت‌ها در هر اثر

ردیف	نام اثر	تعداد زن اثر	تعداد مرد اثر
۱	زوخ [۴]	۰	۴
۲	ترکش [۲۵]	۱	۱
۳	انتظار با بوی نرگس [ص ۶۸، ۱۸۵]	۱	۰
۴	میهمان سرزمین خواب [۹۰]	۲	۴
جمع	۴	۴	۹

نمونه آماری: شخصیت‌های نمایشنامهٔ زوخ [۴] عبارت‌اند از: کاک‌محمد، طاهری، برهان، شجاع. همهٔ این‌ها، طبق داستان نمایشنامه، مرد هستند. پس، تعداد شخصیت‌های زن اثر برابر صفر و تعداد مردان چهار است.

تحلیل جدول ۱: در مجموع، ۴ زن در جریان مذکور به فعالیت و قلم‌فرسایی اقدام نموده‌اند. این مطلب فقط به دلیل اینکه نشان‌دهندهٔ فعالیت و حضور زنان است پذیرفتنی است. در دو اثر ترکش [۲۵] و انتظار با بوی نرگس [۶۸]، شاهد نسبت‌های پذیرفتنی از نظر امام خمینی^(ع)، یعنی نسبت مساوی یا بیش از مردان، هستیم، اما در دو اثر دیگر، یعنی زوخ و میهمان سرزمین خواب [۹۰]، نسبت پذیرفتنی از نظر امام برقرار نیست.

امام علاوه بر تأکید بر مشارکت زنان در اساسی‌ترین ارکان حکومت، به آزادی‌های آنان، همانند مردان، اشاره می‌کند.

زنان در جامعهٔ اسلامی آزادند و از رفتن آن‌ها به دانشگاه و ادارات و مجلسین جلوگیری نمی‌شود [۳۳، ج ۵، ص ۱۸۳].

اما در این قسمت، فقط در ۵۰ درصد آثاری که نویسندگان زن آفریده‌اند هماهنگی با آرای امام از جهت کمیت حضور زنان دیده می‌شود.

تعداد آثار نویسندگان زن با آثار مردان مقایسه‌کردنی نیست و این در حالی است که اکنون زنان تحصیل‌کرده و فعال در دانشگاه‌ها بسیارند و آمار بسیار بالایی از زنان نقش‌های محوری

جامعه را بر عهده دارند. می‌توان چنین نتیجه گرفت که برای مشارکت نویسندگان زن در تولید اثر هنری بسترسازی مناسب و برنامه‌ریزی هدفمندی توسط مسئولان سیاستگذاری تئاتر دفاع مقدس انجام نگرفته است. آمار و اطلاعات منعکس شده در فصل سیاستگذاری و برنامه و بودجه «فرهنگ جامع تئاتر دفاع مقدس» نیز مؤید این مسئله است که در هیچ‌یک از برنامه‌های مصوب انجمن تئاتر انقلاب و دفاع مقدس، به‌عنوان مجری اصلی، تا پایان سال ۱۳۸۹، به موضوع «زنان» پرداخته نشده است [۴۰].

۲. بررسی آثار نویسندگان مرد

تعداد کل آثاری که مردان از ابتدای انقلاب تا پایان سال ۱۳۸۷ در زمینه دفاع مقدس منتشر کرده‌اند برابر ۱۱۶ اثر است. از آنجا که بررسی این تعداد اثر در یک جدول ممکن نیست، برای سهولت ارزیابی و تطابق با آرای امام، درباره کمیّت حضور زنان، آن‌ها را به چند دسته تقسیم کرده‌ایم.

دسته ۱.۲. آثاری که نسبت حضور زنان در جامعه اثر با مردان مساوی است و بین تعداد شخصیت‌های زن و مرد اثر رابطه‌ای یک‌به‌یک برقرار است.

دسته ۲.۲. آثاری که نسبت حضور زنان در اثر بیش از مردان است.

دسته ۳.۲. آثاری که تعداد مردان بیشتر از زنان است. این دسته در سه بخش مجزا بررسی می‌شود.

۱.۳.۲. آثاری که در آن‌ها تعداد مردان بیشتر از زنان است، اما این افزایش بیش از دو برابر

تعداد زنان نیست. به عبارت دیگر، تعداد مردان در این آثار کمتر از دو برابر تعداد زنان است.

۲.۳.۲. آثاری که در آن‌ها تعداد مردان دقیقاً دو برابر زنان است.

۳.۳.۲. آثاری که تعداد مردان حاضر در اثر بیش از دو برابر تعداد زنان اثر است.

دسته ۴.۲. آثاری که در دنیای خود اصلاً شخصیت زن ندارند؛ یعنی همه شخصیت‌های

داستان اثر، از ابتدا تا انتهای نمایشنامه، مرد هستند.

در مجموع، ۶۹ نویسنده مرد در تولید ادبیات نمایشی دفاع مقدس مشارکت داشته‌اند که

تعدادشان ۱۵ برابر تعداد نویسندگان زن است. اجحاف در توزیع حق و بستر مناسب مشارکت‌ها

بین زنان و مردان، حتی با چشم‌پوشی از کمیّت اندک نویسندگان زن، در سرانته تولید اثر بین

نویسندگان مرد و زن هویداست. تقریباً به‌ازای هر مرد نویسنده، ۲ اثر در جریان مورد بررسی

تولید شده است. این در حالی است که سرانته تولید اثر برای هر زن یک اثر است.

۱.۲. بررسی آثاری که نسبت زنان به مردان در اثر مساوی است

آثار نویسندگان مرد تا چه حدی قائل به نسبت مساوی فعالیت زنان نسبت به مردان‌اند؟ امام

فرمودند: «همان‌طور که مرد همه کارهای اساسی را بکند، زن هم بکند» [۳۳، ج ۴، ص ۴۲۸]. در ۲۳ اثر از ۱۱۶ اثری که مردان نویسنده به چاپ رسانده‌اند، نسبت یک‌به‌یک میان زنان و مردان داستان اثر گزارش شده است. در جدول ۲، نام همه آثار و تعداد شخصیت‌های زن و مرد هر یک آمده است.

جدول ۲. نمایشنامه‌های نویسندگان مرد با نسبت مساوی زنان و مردان در اثر

ردیف	نام اثر	تعداد زن اثر	تعداد مرد اثر
۱	آن‌سوی رؤیاهای من [۷۰، ص ۹]	۱	۱
۲	ماه لبریکته [۶۹، ص ۱۰]	۲	۲
۳	فرخنده [۵]	۲	۲
۴	مسیحا [۶]	۱	۱
۵	بخند عشق نمک‌گیر شود بعد برو [۱۱]	۲	۲
۶	آذر [۱۴]	۱	۱
۷	اهل افاقیا [۱۴، ص ۱۷۸]	۱	۱
۸	روزگار و نعمه‌هایش [۱۸]	۱	۱
۹	دایه شیرین را بردند [۲۱]	۲	۲
۱۰	عروس [۲۰]	۲	۲
۱۱	قطار جنوب [۲۹]	۱	۱
۱۲	اسماعیل اسماعیل [۱۴، ص ۱۰۳]	۱	۱
۱۳	رقص پروانه‌ها [۳۴]	۲	۲
۱۴	شکسته بخوان [۶۹، ص ۲۶۳]	۱	۱
۱۵	بهار [۵۴]	۴	۴
۱۶	گلی برای هیوا [۵۶]	۴	۴
۱۷	وقت پیچ‌پیچ [۵۵]	۳	۳
۱۸	با من مثل دریا [۱۴، ص ۱۴۷]	۱	۱
۱۹	در بیداری [۶۰]	۲	۲
۲۰	دیوار [۸۰]	۳	۳
۲۱	فقط ۱۰ دقیقه [۸۵، ص ۳۴]	۱	۱
۲۲	خط سرخ [۸۵، ص ۵۶]	۲	۲
۲۳	ما سه نفر بودیم [۸۸]	۱	۱
جمع	۲۳	۴۱	۴۱

نمونه آماری: شخصیت‌های نمایشنامه *اهل/تاقیا* [۱۴، ص ۱۸۰] عبارت‌اند از: امین و انیس. طبق داستان نمایشنامه، یک زن و یک مرد در اثر هستند. در این آثار، پارامترهایی از قبیل سطح سواد، اشتغال، و تأثیرگذاری در روند تصمیم‌سازی در جامعه توسط زنان تفاوت چشمگیری با سایر آثار دارد.

تحلیل جدول ۲: تعداد کل مردان در دنیایی که مردان نویسنده در آثار فوق خلق کرده‌اند برابر با زنان و به مقدار ۴۱ نفر شخصیت است. بنابراین، ۴۱ نفر زن، به تعداد مساوی با مردان، در اجتماع تولیدشده درون دنیای اثر به تصویر کشیده شده‌اند. نزدیک به ۲۰ درصد از آثار مردان قائل به تساوی کمیت حضور زنان نسبت به مردان بوده‌اند. این نسبت قابل قبولی است که می‌تواند گویای مشارکت مساوی و نقش برابر زنان و مردان در پیروزی نهضت انقلاب و مبارزه ملت ایران در زمان جنگ تحمیلی ایران باشد. طبق آمار، در این آثار، رابطه و جایگاهی انسانی برای زنان اتخاذ شده که مؤید سخن امام است. در آثار مذکور، زنان و مردان در کنار هم و با نسبتی یک‌به‌یک به ساختن و پرداختن جامعه اثر مشغول‌اند و همین نسبت در داستان‌هایی که به موقعیت جنگ مسلحانه هم می‌پردازند، برقرار است.

زن‌های ما حالا مکتبی شده‌اند. سرتاسر کشور ما جوری هستند که همان‌طور که آن جوان‌ها در جبهه دارند خدمت می‌کنند، این‌ها پشت جبهه‌شان محکم است و دارند خدمت می‌کنند [۳۳، ج ۱۹، ص ۳۵۲].

در آثار فوق، شاهد هماهنگی با سخنان امام هستیم.

۲.۲. بررسی آثاری که نسبت حضور زنان در آن‌ها بیش از مردان است

حضور بیشتر زنان در متن را، که مطلوب امام خمینی^(ع) بود، در چه حجمی از آثار می‌توان یافت؟ از ۱۱۶ اثری که نویسندگان مرد آفریده‌اند در ۶ اثر نسبت حضور زنان به مردان به نفع زنان است. نام آثار و تعداد شخصیت‌های زن و مرد هریک از آثار مذکور در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳. نمایشنامه‌های نویسندگان مرد با تعداد زنان بیشتر از مردان در اثر

ردیف	نام اثر	تعداد زن اثر	تعداد مرد اثر
۱	عاشق‌ترین روزگار [۶۹، ص ۷۱]	۳	۲
۲	آواز پر جبرئیل [۶۷، ص ۷۵]	۳	۲
۳	فصل صبوری [۳۲]	۳	۰
۴	چهار خاطره جنگ [۶۷، ص ۱۲۱]	۹	۸
۵	محرم زنده است [۴۴]	۳	۱
۶	برگ‌ریزان [۸۶]	۵	۴
جمع	۶	۲۶	۱۷

تحلیل جدول ۳: تعداد کل زنان، در دنیایی که مردان نویسنده در آثار فوق خلق کرده‌اند، ۲۶ نفر و تعداد کل مردان ۱۷ نفر شخصیت است. بنابراین، تعداد ۹ شخصیت زن در این آثار بیش از مردان به تصویر کشیده شده‌اند. در تقریباً ۵ درصد از آثار مردان، کمیتی بیش از شخصیت‌های مرد را برای زنان شاهد هستیم. با توجه به جدول ۲، این بدین معنی است که فقط ۲۵ درصد از آثار مردان قائل به آرای امام درباره حضور زنان بوده‌اند و ۷۵ درصد از آثار نوشته‌شده توسط نویسندگان مرد، به نسبت‌های حضور زنان در جامعه ایران توجهی نداشته‌اند؛ یعنی در مجموع، سخنان امام درباره کمیت حضور زنان هماهنگ با یک‌چهارم آثار منتشرشده در زمینه ادبیات نمایشی دفاع مقدس است. در این آثار، تحولی که به قول امام در جامعه زنان با صعود پراکندگی جمعیتی مشارکت این قشر از مردم رخ داده، منعکس گردیده؛ تحولی که امام بدان اشاره می‌کنند:

...خصوصاً خانم‌ها، همین امروز در یک مصاحبه‌ای بود که من گوش کردم دیدم که می‌گوید که ما از اول آفتاب می‌رویم سر کار تا غروب. این یک مسئله‌ای است که یک تحولی است پیدا شده است؛ یعنی همه با اشتیاق و احساس اینکه باید برای مردم کار بکنیم مشغول‌اند [۳۳، ج ۹، ص ۱۵۵].

عدم تطابق جایگاه مورد نظر امام با ادبیات نمایشی دفاع مقدس چگونه استدلال می‌شود؟ این عدم تطابق در چه سطحی و از چه قرار است؟ پاسخ به این سؤال به علت ناهم‌سطحی اختلاف آثار با دیدگاه و ایدئولوژی امام، مستلزم ارائه یک تقسیم‌بندی از آثار است. در واقع، در هر قسمت از این تقسیم‌بندی، از دسته ۱.۲.۳ تا دسته ۴، میزان افتراق آثار با واقعۀ تاریخی بیشتر می‌شود.

۱.۳.۲. بررسی آثاری که در آنها تعداد مردان کمتر از دو برابر زنان است

از ۱۱۶ اثر مذکور، در ۱۰ اثر تعداد مردان کمتر از دو برابر تعداد زنان اثر گزارش می‌شود. نام آثار و تعداد شخصیت‌های زن و مرد هر اثر در جدول ۴ آمده است.

نمونه آماری: شخصیت‌های نمایشنامه حماسه/انتظار [۱۰، ص ۱] عبارت‌اند از: یدالله و عاطفه، بهروز، بهناز، عطیه، افسر عراقی، و محافظ. طبق داستان نمایشنامه، سه زن و چهار مرد در اثر وجود دارند. پس، تعداد شخصیت‌های مرد کمتر از دو برابر تعداد شخصیت‌های زن است.

تحلیل جدول ۴: تعداد مردان در این آثار ۱۸ نفر بیش از زنان است. حدود ۸/۵ درصد از آثار مردان، با نسبتی کمتر از دو برابر، به ارائه شخصیت‌های زن پرداخته‌اند. این بدان معنی است که فقط در یک‌چهارم آثار مردان نسبت مورد نظر، یعنی حضور مساوی مردان یا به نفع زنان، برقرار بوده است.

جدول ۴. نمایشنامه‌های نویسندگان مرد با تعداد مردان کمتر از دو برابر تعداد زنان اثر			
ردیف	نام اثر	تعداد زن اثر	تعداد مرد اثر
۱	بیزرا [۳]	۳	۵
۲	گل سرخ [۶۸، ص ۱۲۷]	۲	۳
۳	حماسه انتظار [۱۰]	۳	۴
۴	اشک و آتش [۱۲]	۴	۶
۵	در تنگنای خرابه [۷۱، ص ۱۶۳]	۲	۳
۶	آینه وقت آفتاب [۷۲، ص ۱۱]	۲	۳
۷	پوتین‌های پایدار [۱۹]	۲	۳
۸	کودکان در حلبچه [۶۸، ص ۵۳]	۱۲	۱۹
۹	۱۷۶۳۱ [۷۹]	۴	۵
۱۰	هنگامه [۶۹، ص ۳۱]	۳	۴
جمع	۱۰	۳۷	۵۵

۲.۳.۲. بررسی آثاری که تعداد مردان اثر دو برابر تعداد زنان اثر است

جایگاه زنان در چه قسمتی از ادبیات نمایشی مذکور در تقابل با بیانات امام واقع شده است؟ در ۱۷ اثر از ۱۱۶ اثری که مردان در زمینه دفاع مقدس نوشته‌اند، نسبت تعداد مردان به زنان دو برابر گزارش شده است. نام آثار و تعداد شخصیت‌های زن و مرد هر اثر در جدول ۵ آمده است.

نمونه آماری: شخصیت‌های نمایشنامه باد که می‌نویسد [۴۵] عبارت‌اند از: مقامی، راسخ، و رؤیا. طبق نمایشنامه، یک زن و دو مرد در اثر وجود دارند. پس تعداد شخصیت‌های مرد دو برابر تعداد زنان است.

تحلیل جدول ۵: تعداد کل زنان، در دنیایی که مردان نویسنده در آثار فوق خلق کرده‌اند، ۳۲ نفر و درست نصف تعداد کل مردان— ۶۴ شخصیت— است. در مجموع، رؤیاها، اهداف، دغدغه‌ها، زندگی، و فعالیت‌های ۳۲ مرد در این آثار تصویر شده که به صورت موازی با آن‌ها به فعالیت‌ها و موجودیت زنان اشاره نشده است. در ۱۴/۵ درصد از آثار مردان، تعداد شخصیت‌های مرد دو برابر زنان است. آیا می‌توان داعیه تولید اثر هنری در جنگ را داشت ولی اجازه این مبارزه را به مقدار بسیار اندکی به زنان سپرد؟ این می‌تواند به معنی جانبداری از مردان در توزیع قدرت و اجحاف در حق زنان اثر باشد. امام زنان را سردمدار مردان جامعه می‌داند. شما بانوان در این نهضت سهم بسزایی دارید. شما باعث این شدید که برادرها هم جرئت پیدا کنند [۳۳، ج ۸، ص ۱۱۷].

در این آثار، سطح سواد و اشتغال زنان به نصف تقلیل یافته است.

جدول ۵. نمایشنامه‌های نویسندگان مرد با تعداد مردان دو برابر تعداد زنان اثر			
ردیف	نام اثر	تعداد زن اثر	تعداد مرد اثر
۱	زرورا [۸]	۱	۲
۲	به خورشید بگو [۷۱، ص ۵۳]	۲	۴
۳	پیراهن هزاریوسف [۶۹، ص ۱۰۹]	۱	۲
۴	فرشته‌ای با بال شکسته [۷۱، ص ۹]	۳	۶
۵	گلایه [۹]	۱	۲
۶	چهارمین نامه [۷۱، ص ۱۸۵]	۲	۴
۷	نمایشی برای جشنواره یازدهم [۳۸]	۲	۴
۸	طلعت [۶۸، ص ۲۰۹]	۲	۴
۹	باد که می‌نویسد [۴۵]	۱	۲
۱۰	خاک آلوده [۴۸]	۱	۲
۱۱	حلقه مفقوده [۵۲]	۱	۲
۱۲	زنگ خاطرات نرگس [۴۹]	۲	۴
۱۳	اتویان سکوت [۶۱]	۵	۱۰
۱۴	بلوط‌های تلخ [۶۲]	۲	۴
۱۵	سه باور [۷۱، ص ۲۰۵]	۲	۴
۱۶	عصای جادویی [۷۴]	۲	۴
۱۷	سه پاس از حیات طیبه [۸۲]	۲	۴
جمع	۱۷	۳۲	۶۴

۳.۳.۲. بررسی آثاری که تعداد مردان در آنها بیش از دو برابر تعداد زنان است
 تعداد مردان حاضر در ۲۴ اثر از ۱۱۶ اثر مذکور، بیش از دو برابر تعداد زنان است. نام آثار و
 تعداد شخصیت‌های زن و مرد هر اثر در جدول ۶ آمده است.

جدول ۶. نمایشنامه‌های نویسندگان مرد با تعداد مردان بیش از دو برابر تعداد زنان اثر

ردیف	نام اثر	تعداد زن اثر	تعداد مرد اثر
۱	خیال روی خطوط موازی [۱]	۲	۵
۲	از بی‌نامی‌های عشق [۶۸، ص ۱۶۵]	۲	۹
۳	موعود [۲]	۲	۶
۴	خدای عشق [۷۱، ص ۷۷]	۳	۱۰
۵	یک روز رنگی [۷]	۱	۳
۶	حریر بر زمينه سرب [۹]	۲	۵
۷	صبح صادق [۷۲، ص ۶۱]	۱	۵
۸	بوی خوش جنگ [۴۵، ص ۱۲۰]	۲	۸
۹	فصل سبز دیدار [۴۵، ص ۷۸]	۱	۷
۱۰	مهتابی [۶۸، ص ۹]	۱	۳
۱۱	فرودگاه [۶۷، ص ۱۳۱]	۲	۵
۱۲	شش خاطره و یک شکست [۳۵]	۲	۱۰
۱۳	دغدغه‌های پرچین [۳۶، ص ۱۲]	۱	۳
۱۴	شلمچه در خون [۳۷]	۱	۱۳
۱۵	مسافر [۷۰، ص ۱۲۳]	۱	۳
۱۶	سقوط سایه‌ها [۷۱، ص ۱۲۳]	۱	۳
۱۷	زیر خاکی [۵۰]	۱	۳
۱۸	تمنا [۵۸]	۱	۱۰
۱۹	نخل و کوسه [۷۰، ص ۱۲۳]	۱	۳
۲۰	دو حکایت از [۶۷، ص ۳۷]	۱	۶
۲۱	چهار حکایت از [۷۸]	۱	۶
۲۲	ماه مهر از سال ۶۰ [۸۳]	۱	۵
۲۳	پیکر [۸۷]	۲	۵
۲۴	تنگنا [۶۵]	۱	۳
جمع	۲۴	۳۴	۱۳۹

تحلیل جدول ۶: در مجموع، در دنیایی که مردان نویسنده در آثار فوق خلق کرده‌اند ۱۳۹ نفر مرد در برابر ۳۴ شخصیت زن به تصویر کشیده شده‌اند. یعنی ۱۰۵ داستان توسط مردان روایت شده که در برابر آن هیچ روایتی توسط زنان صورت نگرفته است.

در ۲۰/۵ درصد از آثار مردان، نسبت بین مردان و زنان اثر بیش از دو برابر است، بدین معنی که آن‌ها در آثار خود حتی از قائل شدن کمترین آزادی نسبی برای حضور و مشارکت زنان در اثر غافل شده‌اند. در حالی که، امام به گستره وسیع فعالیت زنان در جامعه با نام‌بردن از معنای آزادی واقعی اجتماعی اشاره می‌کنند:

در این ۵۰ سال که من شاهد قضیه بودم، آزادی واقعی مفید برای جامعه مسلوب بود. هیچ نداشتیم. یعنی زن‌ها آزاد نبودند راجع به مسائل جامعه فعالیت بکنند، حرف بزنند راجع به گرفتاری‌های ملت [۳۳، ج ۱۰، ص ۱۸۵].

اگر نویسندگان آثار فوق به این موارد توجه می‌کردند، چه بسا داستان‌هایشان پایان‌های متفاوتی می‌یافت یا حتی آثار جدید و گونه‌گونی خلق می‌گردید و زوایای دیگری از جنگ روشن می‌شد؛ زوایایی که حتماً محدود به خاکریز و سنگر و میدان‌های نبرد نمی‌شود.

ما هر روز شاهد زنانی هستیم که ماحصل عمرشان، یک تکه طلا، را می‌آورند و در راه خدا و جنگ انفاق می‌کنند [۳۳، ج ۱۶، ص ۲۶۰].

آیا اندک است سرگذشت زنانی که دغدغه آزادی میهن آن‌ها را به دل‌کنند از طلاها و یادگاری‌های ارزشمند مادر و پدر مرحومشان کشاند؟ پس چرا میزان مشارکت زنان در آثار هنری تئاتر دفاع مقدس تا این حد نازل است؟

زنان در حمایت مادی و مالی از جنگ پیشقدم بودند؛ در نهضت و در ایثار مال هم. ایثار کردند جواهرات و طلاهایی که دارند. هم مجاهدات انسانی عظیم کردند و هم مجاهدات مالی [۳۳، ج ۷، ص ۳۴۱].

۴.۲. بررسی آثاری که در آن‌ها اصلاً شخصیت زن حضور ندارد

دورترین موضع به زن در چه حجمی از آثار وجود دارد؟ امام می‌فرمایند: «زنان در جامعه اسلامی آزادند، از رفتن آن‌ها به ادارات و مجلسین جلوگیری نمی‌شود» [۳۳، ج ۵، ص ۱۸۳]. در ۳۶ نمایشنامه از ۱۱۶ اثر نویسندگان مرد، در زمینه دفاع مقدس، اصلاً شخصیت زنی حضور ندارد. در این آثار، فعالان در همه اداره‌ها و مقامات حکومتی مرد هستند. نام آثار و تعداد شخصیت‌های هریک از آن‌ها در جدول ۷ آمده است.

نمونه آماری: شخصیت‌های نمایشنامه/عترض [۱۶] عبارت‌اند از: مرد، ثاقب، فاضل، عدنان، فرحان، رمضان، حامل ۱، حامل ۲، حامل ۳، حامل ۴، همسنگر، فرمانده، نگهبان ۱، نگهبان ۲، شوقی‌الصباح، فائق مرجان، و ناصر فروق. طبق داستان نمایشنامه، ۱۷ شخصیت موجود اثر همگی مرد هستند.

جدول ۷. نمایشنامه‌های نویسندگان مرد بدون حضور شخصیت زن

ردیف	نام اثر	تعداد زن اثر	تعداد مرد اثر
۱	من زراره عذره طاهما هستم [ص ۶۷، ۱۰۵]	۰	۲
۲	چکه صدای دریا [۱۳]	۰	۲۱
۳	اعتراض [۱۶]	۰	۱۵
۴	وقت وصال [۱۷]	۰	۱۲
۵	آرسنال [۲۲]	۰	۳
۶	چرخ هشتم [ص ۷۲، ۱۷۱]	۰	۴
۷	ابوغریب تا غربت [۲۷]	۰	۲
۸	شب‌های بارانی [۲۸]	۰	۲
۹	داغ دل جبهه [ص ۳۰، ۱۶۳]	۰	۲
۱۰	قاصدک‌ها [ص ۳۰، ۱۲]	۰	۷
۱۱	دهانی پراز کلاغ [ص ۷۲، ۹۷]	۰	۲
۱۲	درون پیراهن یحیی [ص ۶۸، ۳۷]	۰	۲
۱۳	روی نی‌بندی [ص ۶۹، ۲۴۱]	۰	۱
۱۴	تکرار [ص ۶۷، ۲۲۱]	۰	۱
۱۵	عزیز مایی [ص ۳۶، ۴۳]	۰	۲
۱۶	طلایه قدیم [۴۱]	۰	۹
۱۷	مجلس گل [۴۲]	۰	۱۰
۱۸	مروارید [ص ۶۹، ۱۳۷]	۰	۸
۱۹	ماه‌گرفتگی [۴۳]	۰	۸
۲۰	به دنبال بابا [۴۶]	۰	۶
۲۱	کانال کمیل [ص ۶۹، ۱۸۷]	۰	۶
۲۲	شبیبه پدر [ص ۶۷، ۹]	۰	۳
۲۳	تبه افلاک [ص ۷۰، ۶۳]	۰	۵
۲۴	خاک سبز [ص ۷۲، ۱۹۵]	۰	۳
۲۵	شام غریب [۵۱]	۰	۷
۲۶	معلمی به نام صفر [۵۳]	۰	۳
۲۷	خاک بکر [۴۷]	۰	۳

بررسی تطبیقی جایگاه زن از دید امام خمینی^(ع) در ادبیات نمایشی مقاومت ۱۵۷

۲۸	کرامت [۵۷]	۰	۳
۲۹	بایگانی [۵۹]	۰	۸
۳۰	غیر از خدا هیچ کس نبود [۶۳]	۰	۱۱
۳۱	سلام بر حسین [۶۴]	۰	۷
۳۲	گرداب [۷۳]	۰	۷
۳۳	غزلواژه قصه [۶۸، ص ۱۸۷]	۰	۵
۳۴	بچه‌های پشت خط نبرد [۸۱]	۰	۸
۳۵	آن شب که دژخیم آمد [۸۴]	۰	۱۱
۳۶	دلیل ماریا [۸۹]	۰	۲
جمع	۳۶	۰	۲۱۲

تحلیل جدول ۷: تعداد کل مردان در دنیایی که مردان نویسنده در آثار فوق خلق کرده‌اند ۲۱۲ نفر است. بنابراین، تعداد ۲۱۲ روایت مردانه در آثار صورت گرفته که هیچ زنی را مجال اثرگذاری در آن‌ها نیست. این در حالی است که فقط ۲ اثر از کل ۱۲۰ اثر مورد بررسی بدون تصویرکردن مرد چاپ شده است. یعنی در ۱۱۸ نمایشنامه دیگر، بدون استثنا، مردان حاضرند. در نمایشنامه فصل صبوری (جدول ۳) و انتظار با بوی نرگس (جدول ۱) فقط زنان حضور دارند. در دو اثر مذکور، در مجموع، ۴ شخصیت زن تصویر شده‌اند که در برابر ۲۱۲ مرد (جدول ۷) رقمی نیست. بیش از ۳۰ درصد از آثار مردان به ارائه تصویری هرچند محدود از زنان نپرداخته‌اند. این آثار، که قرار است واگویه خاطرات و تاریخ پس از انقلاب باشند، باید به حضور موثر زنان، غم‌ها، و شادی‌های آن‌ها نیز پردازند. در این زمینه، یک اصل مهم وجود دارد و آن خاصیت عمومی دفاع در زمان ضرورت است. مسئله‌ای که امام به جزئیات آن این‌گونه اشاره می‌نمایند:

اگر دفاع بر همه واجب شد، مقدمات دفاع هم باید عملی شود. از آن جمله قضیه اینکه تربیت نظامی بودن، یادگرفتن انواع نظامی بودن را برای آن‌هایی که ممکن است... در آن محیطی که شما زنان تعلیم نظامی می‌بینید باید محیط صحیح باشد، محیط اسلامی باشد، همه جهات عفاف محفوظ باشد [۳۳، ج ۲۰، ص ۷].

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر با تکیه بر دیدگاه امام خمینی^(ع) از روش تطبیقی مورد مطالعه قرار گرفته و اثبات گردید که با وجود ارزش و اعتبار زنان در پیشبرد انقلاب و دفاع مقدس، رویکرد جدی در بازتاب جایگاه ایشان صورت نگرفته است. اکنون برای تبیین هدف اصلی پژوهش، یعنی «تبیین میزان تطابق و وجوه افتراق آرای نویسندگان ادبیات نمایشی دفاع مقدس با آرای امام خمینی^(ع) در خصوص مسئله زنان برحسب جنسیت نویسندگان»، نتایج یافته‌ها به ترتیب زیر ارائه می‌گردد:

۱. به‌ازای هر نفر زن، یک اثر در جریان ادبی مذکور به چاپ رسیده است (جدول ۱). این در حالی است که تقریباً به‌ازای هر مرد نویسنده، ۲ اثر در جریان مورد بررسی تولید شده است. اما حداقل در ۵۰ درصد آثاری که نویسندگان زن آفریده‌اند هماهنگی با آرای امام، از جهت کمیت زنان، دیده می‌شود.
 ۲. انعکاس ایدئولوژی امام را در ۲۰ درصد از آثار نویسندگان مرد، که قائل به «نسبت مساوی فعالیت زنان به مردان» بوده‌اند، می‌توان یافت (جدول ۲). این نسبت مشارکت مساوی زنان و مردان در پیروزی است. ثابت می‌شود که زنان بیش از مردان در تولید آثار خود از اسناد تاریخی دفاع مقدس استفاده نموده‌اند.
 ۳. حضور بیشتر زنان در متن را، که مطلوب امام خمینی^(۵) بود، در تقریباً ۵ درصد از آثار مردان با کمیتی بیش از شخصیت‌های مرد برای زنان شاهدیم. حدود ۲۵ درصد از آثار مردان با نظر امام هماهنگ بوده‌اند (جدول ۳).
 ۴. عدم تطابق جایگاه زنان از دید امام در سطوح مختلف استدلال می‌شود: حدود ۸/۵ درصد از آثار مردان، با نسبتی کمتر از دو برابر مردان، به ارائه شخصیت‌های زن پرداخته‌اند (جدول ۴). جایگاه زنان در ۱۴/۵ درصد از ادبیات نمایشی مذکور تعداد شخصیت‌های مرد اثر، دو برابر تعداد شخصیت‌های زن و در تقابل با بیانات امام است (جدول ۵). در ۲۰ درصد از آثار مردان، تعداد مردان بیش از دو برابر تعداد زنان است (جدول ۶). غفلت از فعالیت‌های اساسی زنان در آثار مردان بسیار حادث‌تر از آثار زنان خود را نشان می‌دهد. سی درصد از آثار مردان دورترین موضع را از آرای امام دارد. این در حالی است که فقط کمتر از ۲ درصد آثار بدون تصویر شخصیت مرد چاپ شده است.
- فاصله گرفتن از شرایط اجتماعی حضور زن در بحبوحه تاریخ انقلاب و دفاع مقدس کشور با دنیای آثار، مبین ناآگاهی از جوانب مسئله و درک ناکافی از مقتضیات و لزوم حضور زنان است. و ما مکرر دیدیم که زنان بزرگواری زینب‌گونه فریاد می‌زنند که فرزندان خود را از دست داده و در راه خدای تعالی از همه چیز خود گذشته، مفتخرند به این امر و می‌دانند آنچه به دست آورده‌اند بالاتر از جنات نعیم است [۳۳، ج ۲۱، ص ۳۸۹].
- این مطالعه، با تکیه بر گفته‌های امام^(۵)، ثابت می‌کند که میزان مشارکت زنان در بستر تولیدات هنری و اجتماع آفریده‌شده در آثار، کاملاً هماهنگ با صحیفه نیست. اما در موارد زیر هم می‌توان تطابق و هماهنگی نسبی با نظر امام را مشاهده کرد: نزدیک به ۷۰ درصد آثار وابستگی به حضور شخصیت زن را در دنیای نمایشی خود دارند. این نشان می‌دهد که زنان در جامعه نمایشی مقاومت امکان تأثیرگذاری داشته و بدون وجود شخصیت‌های زن، داستان‌ها انسجام لازم را نداشته‌اند. اما از آنجا که این حضور چندان که باید پررنگ و اساسی نیست، در حد یک حضور فیزیکی حاشیه‌ای و بی‌رمق باقی می‌ماند.

اما چگونه می‌توانیم چنین موقعیتی را تفسیر کنیم. توجیه اصلی آن است که اتفاق اصلی داستان‌های مورد نظر در بطن سنگرها و جبهه‌های نبرد است. اما این دلیل را سخنان امام خمینی^(ع) درباره حضور پررنگ زنان در جبهه و پشت جبهه‌ها بی‌اعتبار می‌کند. فلان زن یا فلان دختر. آن‌ها می‌گویند ما می‌خواهیم به جبهه برویم، ما می‌گوییم نمی‌شود شماها جبهه بروید، لیکن جدیت دارند بروند جبهه [۳۳، ج ۱۶، ص ۱۳]. این واقعیت نه تنها به یک اصرار وطن‌پرستانه خلاصه نمی‌شود، که ضرورت آن را هم امام به همه ملت گوشزد می‌کند.

شما زن‌ها به این معنا توجه داشته باشید که همان طوری که بر مردها در جبهه لازم است که جلو بروند و پیش‌قدم باشند... چنانچه یک وقت دفاع عمومی واجب شد بر همه؛ یعنی همه ما بی‌استثنا... مهیا باشید از برای دفاع [۳۳، ج ۲۰، ص ۹].

سطح نازل حضور و مشارکت زنان در تولید و همچنین دنیای آثار، علاوه بر آنکه نشانه بی‌بنیگی و ضعف بانیان و سیاستگذاران این جریان هنری است، نشانگر این موضوع است که ایدئولوژی مردانه حاکم بر تفکر نویسندگان این جریان- حتی در آثار نویسندگان زن- در برابر اندیشه و نگاه امام به زن، سد محکمی زده است. هرچند پژوهش‌های گذشته هرگز از دیدگاه امام به ارزیابی جریان فوق نپرداخته‌اند، پژوهش حاضر تا حدی نتایج آن‌ها را تأیید می‌کند. «متأسفانه گرایش نویسندگان زن به موضوع جنگ بسیار محدود است؛ شاید آنان نیز، چون غیرهمجنسان خود، جنگ را موضوعی صرفاً مردانه می‌یابند» [۲۵، ص ۲۵].

اما نتیجه‌گیری حسینی لیقوان [۲۴] درباره اینکه «تصویر زن در فضای درونی و خصوصی، مانند درون خانه، مقبول‌تر از تصویر او در فضاهای خارج است»، تطابقی با بیانات امام خمینی^(ع) ندارد. شرایط تأثیرگذاری زن در جامعه چگونه می‌تواند مهیا شود وقتی او از خانه خارج نشود؟ امام به روشنی چنین برداشتی را رد می‌کند.

زنان و مردان و کودکان نمونه‌ای که در زیر بمباران‌ها سرود شهادت سر می‌دهند و با دست و پای قطع شده بازگشت به جبهه‌های انسان‌ساز را آرزو می‌کنند، فوق آنچه ما تصور می‌کنیم و فلاسفه و عرفا به رشته تحریر درمی‌آورند و هنرمندان و نقاشان عرضه می‌کنند، می‌باشند [۳۳، ج ۱۸، ص ۷۴]. ادامه چنین وضعیتی در جریان ادبیات نمایشی دفاع مقدس، آن را با چالش‌های جدی روبه‌رو خواهد کرد.

منابع

- [۱] آذرنگ، حمیدرضا (۱۳۸۶). *خیال روی خطوط موازی*، تهران: نمایش.
- [۲] آریان‌فر، محمدرضا (۱۳۸۱). *موعود*، تهران: نقش خورشید.
- [۳] _____ (۱۳۸۳). *یزرا*، تهران: نسیم حیات/ صریح.
- [۴] اشرف‌نژاد، اشرف‌السادات (۱۳۶۷). *زوخ*، تهران: حوزه هنری.

- [۵] اطهری، سیدابراهیم (۱۳۸۸) فرخنده، تهران: نمایش.
- [۶] افشاریان، سجاد (۱۳۸۸). مسیحا، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس/ نیمه روشن.
- [۷] امیدعلی، بهرام (۱۳۸۴). یک روز رنگی، تهران: نسیم حیات و صریر.
- [۸] امیری، جلیل (۱۳۸۰). دروزرا، تهران: نمایش.
- [۹] ایوبی، مهدی (۱۳۸۸). حریر بر زمینه سرب، تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس/ نیمه روشن.
- [۱۰] باقری‌ارومی، علی‌اکبر (۱۳۸۱). حماسه انتظار، تهران: شاهد.
- [۱۱] بایگی، اسماعیل (۱۳۸۴). بخند عشق نمک‌گیر شود بعد برو، تهران: نسیم حیات/ صریر.
- [۱۲] بهروزی، سعید (۱۳۸۸). اشک و آتش، تهران: نمایش.
- [۱۳] بی‌نام (۱۳۶۸) چکه، صدای دریا، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
- [۱۴] پوررضاییان، مهدی (۱۳۸۷). آذر، تهران: نیستان.
- [۱۵] پیرحیاتی، نوشین (۱۳۷۷). «نگرش بر جنگ در نمایشنامه و جایگاه زن»، پایان‌نامه کارشناسی، رشته ادبیات نمایشی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز.
- [۱۶] جعفری، حسین (۱۳۷۰). اعتراض، تهران: حوزه هنری.
- [۱۷] _____ (۱۳۷۰). وقت وصال، تهران: حوزه هنری.
- [۱۸] چرمشیر، محمد (۱۳۷۸). روزگار و نغمه‌هایش، تهران: صنوبر.
- [۱۹] حاتمی‌نژاد، علی (۱۳۸۴). پوتین‌های پایدار، تهران: نسیم حیات/ صریر.
- [۲۰] حاجت‌پور، حسن (۱۳۸۸). عروس، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس/ نیمه روشن.
- [۲۱] حاجت‌پور، محمد (۱۳۸۴). دایه شیرین را بردند، تهران: نسیم حیات/ صریر.
- [۲۲] حریری، علی (۱۳۶۷). آرسنال، تهران: حوزه هنری.
- [۲۳] حسن‌زاده، ریحانه (۱۳۸۴). «تقابل حضور زن در جنگ و تئاتر دفاع مقدس»، پایان‌نامه کارشناسی، رشته ادبیات نمایشی، دانشکده هنر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک.
- [۲۴] حسینی لیقوان، عاطفه (۱۳۸۰). «بررسی شخصیت زن در نمایشنامه‌های دفاع مقدس»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته ادبیات نمایشی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس.
- [۲۵] _____ (۱۳۸۳). ترکش، تهران: عابد.
- [۲۶] _____ (۱۳۸۶). «درام زاده عشق است»، مجله نقش صحنه، ش ۱۸، ص ۲۴-۲۵.
- [۲۷] حنیفی، علیرضا (۱۳۸۳). ابوغریب تا غربت، تهران: عابد.
- [۲۸] _____ (۱۳۸۳). شب‌های بارانی، تهران: عابد.
- [۲۹] _____ (۱۳۸۳). قطار جنوب، تهران: عابد.
- [۳۰] حیاتی، عبدالرضا (۱۳۷۹). قاصدک‌ها، خوزستان: کنگره سرداران و ۱۶ هزار شهید استان.
- [۳۱] خاتمی، محمدمهدی (۱۳۸۴). گلایه، تهران: نسیم حیات/ صریر.
- [۳۲] خراط‌زاده، محمد (۱۳۸۴). فصل صبوری، تهران: نسیم حیات/ صریر.
- [۳۳] خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). صحیفه امام، ج ۴، ۳، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۶، ۱۸.
- [۳۴] ۲۰، ۲۱ و تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- [۳۴] داریوندنژاد، مرتضی (۱۳۷۷). رقص پروانه‌ها، تهران: شاهد.

- [۳۵] دریانورد، غلامحسین (۱۳۸۷). *شش خاطره و یک شکست*، تهران: انجمن تئاتر انقلاب و دفاع مقدس.
- [۳۶] رایبانی مخصوص، مهرداد (۱۳۷۹). *دغدغه‌های... و رازهای... و عزیز مایی*، تهران: نیستان.
- [۳۷] رحیمی، علاءالدین (۱۳۶۱). *شلمچه در خون*، تهران: اوج.
- [۳۸] ساطع، وحید (۱۳۸۴). *نمایشی برای جشنواره یازدهم*، تهران: نسیم حیات/ صریر.
- [۳۹] سرلک، فاطمه (۱۳۸۳). «تئاتر جنگ و بررسی زن در نمایشنامه‌های جنگ»، پایان‌نامه کارشناسی، رشته بازیگری، دانشکده هنر، دانشگاه سوره تهران.
- [۴۰] سقاییان، مهدی؛ مطهری، سیدمیشم (۱۳۹۰). *فرهنگ جامع تئاتر دفاع مقدس*، ج ۱، تهران: بنیاد حفظ آثار دفاع مقدس.
- [۴۱] سماوات، امیر (۱۳۶۱). *طلایه قدیم*، تهران: واحد اندیشه و هنر اسلامی.
- [۴۲] شجاعی، سیدمهدی (۱۳۷۹). *مجلس گل*، تهران: نیستان.
- [۴۳] صباح، مسعود (۱۳۷۸). *ماه گرفتگی*، تهران: جهاد دانشگاهی.
- [۴۴] صدیق جمالی، یعقوب (۱۳۸۳). *محرم زنده است*، تهران: عابد.
- [۴۵] عباسی، آرش (۱۳۸۸). *باد که می‌نویسد*، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس/ نیمه روشن.
- [۴۶] فاتحی، حسنعلی (۱۳۷۵). *به دنبال بابا*، تهران: بنیاد شهید و امور ایثارگران.
- [۴۷] فدایی حسین، سیدحسین (۱۳۸۳). *خاک بکر*، تهران: عابد.
- [۴۸] _____ (۱۳۸۳). *خاک آلوده*، تهران: عابد.
- [۴۹] _____ (۱۳۸۳). *زنگ خاطرات نرگس*، تهران: عابد.
- [۵۰] _____ (۱۳۸۳). *زیرخاکی*، تهران: عابد.
- [۵۱] _____ (۱۳۸۳). *شام غریب*، تهران: عابد.
- [۵۲] _____ (۱۳۸۴). *حلقه مفقوده*، تهران: نسیم حیات و صریر.
- [۵۳] _____ (۱۳۸۵). *معلمی به نام صفر*، تهران: نسیم حیات و صریر.
- [۵۴] _____ (۱۳۸۶). *بهار، قم: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی*.
- [۵۵] قادری، نصرالله (۱۳۶۶). *وقت پیچاپیچ*، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- [۵۶] _____ (۱۳۶۷). *گلی برای هیوا*، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- [۵۷] قاسمی، محمد (۱۳۷۲). *کرامت*، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- [۵۸] _____ (۱۳۸۰). *تمنا*، از مجموعه نمایشنامه‌های برگزیده کرمان، تهران: نمایش.
- [۵۹] کاسبی، محمد (۱۳۷۸). *بایگانی*، تهران: سوره مهر.
- [۶۰] کرمی، شهرام (۱۳۸۴). *در بیداری*، تهران: خورشیدآفرین.
- [۶۱] _____ (۱۳۸۸). *تویان سکوت*، تهران: نمایش.
- [۶۲] _____ (۱۳۸۸). *بلوط‌های تلخ*، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- [۶۳] کیانیان، داوود (۱۳۷۱). *غیر از خدا هیچکس نبود*، تهران: برگ.
- [۶۴] _____ (۱۳۷۵). *سلام بر حسین*، تهران: بنیاد شهید و امور ایثارگران.
- [۶۵] کیوان نخعی، علی (۱۳۷۵). *تنگنا*، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.

- [۶۶] مبین، آسیه (۱۳۸۴). «تبیین جایگاه حقیقی و شایسته زنان در تئاتر دفاع مقدس»، مجله نقش صحنه، ش ۷-۵، ص ۶۰-۶۳.
- [۶۷] مجموعه نویسندگان (۱۳۸۴). مجموعه ادبیات نمایشی، ج ۱، تهران: صریح پالیزان.
- [۶۸] _____ (۱۳۸۴). مجموعه ادبیات نمایشی، ج ۲، تهران: صریح پالیزان.
- [۶۹] _____ (۱۳۸۴). مجموعه ادبیات نمایشی، ج ۳، تهران: صریح پالیزان.
- [۷۰] _____ (۱۳۸۴). مجموعه ادبیات نمایشی، ج ۴، تهران: صریح پالیزان.
- [۷۱] _____ (۱۳۸۴). مجموعه ادبیات نمایشی، ج ۵، تهران: صریح پالیزان.
- [۷۲] _____ (۱۳۸۴). مجموعه ادبیات نمایشی، ج ۶، تهران: صریح پالیزان.
- [۷۳] محمدی، خدامراد (۱۳۷۷). گرداب، تهران: شاهد.
- [۷۴] محمدی، سامان (۱۳۸۳). عصای جادویی، تهران: عابد.
- [۷۵] مطهری، سیدمیثم (۱۳۹۰). بررسی مقالات تئاتر دفاع مقدس از نظر قابلیت، تهران: بنیاد حفظ آثار دفاع مقدس.
- [۷۶] معزی، بهناز (۱۳۸۲). «شخصیت مرد در نمایشنامه‌های جشنواره دفاع مقدس»، پایان‌نامه کارشناسی، رشته ادبیات نمایشی، دانشکده هنر، دانشگاه سوره تهران.
- [۷۷] _____ (۱۳۸۶). «بررسی آماری مفاهیم شخصیت مرد در متون نمایشی»، مجله نقش صحنه، ش ۱۳، ص ۱۶-۲۴.
- [۷۸] نادری، علیرضا (۱۳۸۲). چهار حکایت از چندین حکایت رحمان، تهران: نمایش.
- [۷۹] _____ (۱۳۸۶). ۷۷/۶۳۱، تهران: قطره.
- [۸۰] _____ (۱۳۸۸). دیوار، تهران: قطره.
- [۸۱] _____ (۱۳۸۴). پیچ‌بچه‌های پشت خط نبرد، تهران: مؤسسه اندیشه‌سازان.
- [۸۲] _____ (۱۳۸۵). سه پاس از حیات طیبه نوجوانی نجیب وزیبا، تهران: مستند و پایداری.
- [۸۳] نباتی‌مقدم، محمداقبر (۱۳۸۸). ماه مهر از سال شصت، تهران: نمایش.
- [۸۴] نژادسلیمانی، سعید (۱۳۸۶). آن شب که دژخیم آمد، تهران: مهر ناهید.
- [۸۵] نعیمی، حمیدرضا (۱۳۸۸). خط سرخ، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس/نیمه روشن.
- [۸۶] همتی، سیروس (۱۳۸۳). برگریزان، تهران: عابد.
- [۸۷] _____ (۱۳۸۴). پیکر، تهران: نسیم حیات/صریح.
- [۸۸] _____ (۱۳۸۴). ما سه نفر بودیم، تهران: نسیم حیات.
- [۸۹] هوارسی، مرتضی (۱۳۸۴). دلیل ماریا، تهران: نسیم حیات/صریح.
- [۹۰] یثربی، چیستا (۱۳۷۹). میهمان سرزمین خواب، تهران: جهاد دانشگاهی.